

Zoals uit bovenstaande weergave duidelijk mag zijn geworden dekt de titel van de bundel niet altijd de lading van de bijdragen. In sommige komt migratie slechts zijdelings aan de orde, in andere in het geheel niet. Waarom zij dan toch een plaats in de bundel verdienen, wordt in de inleiding niet verantwoord. Kennelijk heeft de redactie gemeend dat het een kloeke bundel moest worden en daarom ook artikelen waarin migratie niet het leidende thema was, konden worden opgenomen. Bovendien zal een bijdrage over Luther in het Lutherjaar 2017 niet onwelkom zijn geweest.

Als migratie centraal had gestaan, had bijvoorbeeld ook aandacht kunnen worden geschonken aan de migratie van Amish naar Nederland en de verhuizing van de orthodoxe doopsgezinden uit Balk in 1850 naar de VS. Dat zou weinig moeite hebben gekost: er had gebruik kunnen worden gemaakt van of op zijn minst kunnen worden verwezen naar resp. *Doopsgezinde Bijdragen* 1993 en 2012.

Mag het zo zijn dat de bundel enigszins de indruk wekt een aantal bijeengeraapte artikelen te zijn in plaats van een themanummer, en had aan de wijze van selecteren in het redactioneel meer aandacht moeten worden geschonken, wel kan ook geconstateerd worden dat de bijdragen op zich informatief zijn en, en dat geldt vooral de historische artikelen, van goede kwaliteit.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Pollack, Detlef & Gerhard Wegner (Hrsg.) (2017), *Die soziale Reichweite von Religion und Kirche: Beiträge zu einer Debatte in Theologie und Soziologie*, Würzburg: Ergon Verlag, pp. 316, ISBN 9783956502491, € 48,00.

De meer interessante Europese godsdienstsociologie komt momenteel uit Duitsland, met name rondom het onderzoekscluster in Münster (Pollack) en de theologische faculteit Leipzig (Pickel). Zowel empirisch – middels grootschalige onderzoeken – als theoretisch – systematische kritiek op de seculariseringsthese – komt uit ons buurland diepgravend en vernieuwend onderzoek. Dit jaar verscheen een bundel die sociologisch en theologisch reflecteert op het ledenonderzoek van de Evangelische Kirche in Duitsland (EKD), een van de twee grote volkskerken. Dit ledenonderzoek is vergelijkbaar met *God in Nederland*, maar dan alleen onder de EKD-leden. Het hoeft weinig betoog dat de omvang en maatschappelijke positie van deze kerk genoeg materiaal biedt voor stevige theoretische reflecties, maar ook genoeg vergelijkingsmateriaal biedt met andere kerken – hoewel de catholica weinig in de reflecties betrokken wordt – en andere landen.

Een uitgebreide beschrijving van het EKD-onderzoek biedt de bundel niet, dat is in andere publicaties gebeurd als we de voetnoten geloven. Het materiaal dat eruit gepresenteerd wordt, onder andere in de bijdragen van Hausschildt/Schulz en Pollack, laat over-

eenkomsten met de conclusies van *God in Nederland* zien: dalende betrokkenheid van leden op structureel en inhoudelijk niveau, grotere keuzevrijheid, differentiatie van geloof en kerklidmaatschap, ontstaan van religieuze subculturen naast de kerkelijke structuren, grotere religieuze indifferentie. Het is dus duidelijk voor de kerkelijke leiding dat er een grote uitdaging ligt voor de toekomstbestendigheid van de historisch overgeleverde structuren – een uitdaging die hun collega's in Nederland al langer kennen. In tegenstelling tot *God in Nederland* worden deze conclusies echter grondig bereflecteerd en van praktische aanbevelingen voorzien.

De hoofdlijn van het betoog in de bundel is dat de conclusies geenszins wijzen op een verlies van het belang van de kerkelijke structuren, integendeel. In de bijdragen van Pollock/Wegner, Rebenstorf en Laube, in het eerste deel, wordt daarvoor teruggegrepen op een vijftig jaar oude discussie in de godsdienstsociologie. Toen Thomas Luckmann zijn idee van *invisible religion* poneerde werd gedacht dat de oude structuren overbodig zouden worden. Deze noodzakelijke correctie op het toen vigerende kerksociologisch onderzoek leidde, volgens de auteurs, een liberaal paradigma in van individuele religiositeit dat de aandacht voor kerkelijke/organisatorische structuren verwaarloosde. Kort na Luckmann verschenen echter ook de publicaties van Rendtorf en Matthes die de kerkelijke/religieuze structuur veel serieuzer namen voor de vormgeving van die individuele religiositeit. Door Luckmann werden kerk en sociologie gescheiden, ontstond de 'godsdienst'sociologie, en – volgens Rebenstorf – werd de sociologie een hulpwetenschap van de theologie.

De auteurs pleiten voor een herwaardering van de kerkelijke structuren in het godsdienstsociologisch onderzoek, omdat het gaat om een reflectie op het ledenonderzoek kan het beperkt gezien worden als een terugkeer naar de kerksociologie (gezien het belang van de kerken – zeker in Duitsland – voor de hand liggend) maar breder is het zeker een oproep om de organisatievormen van religie serieuzer te nemen. Het ledenonderzoek geeft de auteurs gelijk: de meeste van de leden zijn uitermate tevreden met de EKD en de lokale gemeente, de identificatie is hoog. In het tweede deel worden deze resultaten verder uitgewerkt: religie is (ook) een sociale activiteit, mensen hebben de gemeenschap nodig voor bevestiging van hun religieuze overtuigingen, wie niet in religie gesocialiseerd wordt, heeft een kleinere kans het religieuze gedachtegoed over te nemen. Domsgen bijvoorbeeld laat zien dat religie als cultureel concept dat opties biedt voor keuzes in het leven, een sociaal concept is. Hij wijst daarbij, ook praktisch-theologisch, op de rol van familie en gezin. Karle voegt daar in haar bijdrage aan toe dat religie een vorm van communicatie is en daardoor bij uitstek sociaal is; de kerken zouden praktijken moeten ontwikkelen die die communicatie zichtbaar en relevant maken. Pickel heeft een uitstekende bijdrage over religieuze indifferentie, waarbij hij laat zien dat hier ook kerkelijkheid mee resonanceert.

In het laatste deel wordt gekeken naar het publieke beeld van 'kerk'. Körtner houdt in zijn bijdrage een pleidooi om de publieke theologie niet alleen vanuit het binnenperspec-

tief te doen maar offensief te verbinden met een buitenperspectief, met de vragen in de samenleving. Schlamelcher stelt in zijn interessante bijdrage de vraag naar de relatie kerk en sekte: de christelijke kerken veranderden van sektes (in de oudheid) tot kerken van en kerken voor de samenleving. Dat ook volkskerken in de hoogmoderniteit tot sektes kunnen worden, wat uw recensent wel eens heeft betoogd, die conclusie wil hij niet aanvaarden. Thomas geeft in zijn bijdrage een grondige afrekening met het liberaal-protestantse paradigma (dat we overigens ook in de catholica tegenkomen) dat de gemeenschap er bij religiositeit eigenlijk niet toe doet en dat het gaat om een individueel-rationalistische beleving – waardoor deze stroming uiteindelijk zichzelf afschaft.

Wegner zegt in de afsluitende bijdrage met Luhmann, dat kerken op zichzelf zijn aangewezen en zelf hun betrokkenheid moeten organiseren. Dat is een goede samenvatting van deze uitstekende bundel: de toekomst van religie hangt af van wat de religieuze organisaties er zelf van maken. En daarbinnen hebben de kerken nog steeds belangrijke maatschappelijke, politieke, economische netwerken en hulpmiddelen en mogen daarom niet genegeerd worden maar zouden veel centraler moeten staan in sociologie, theologie, en het eigen kerkelijk beleid. Daardoor wordt de godsdienstsociologie ook weer een gesprekspartner voor de theologie zoals menig bijdrage in deze bundel laat zien. Wie zich door het Duits-academisch proza heen weet te worstelen, wordt ruimschoots beloond met vele nieuwe inzichten die ook voor de Nederlandse academische en kerkelijke situatie uitermate relevant zijn.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Derks, Marjet (2016), *Van Hollandse wereldbeking tot mondiale verbondenheid. Het verhaal van de Graal 1921 – heden*, Hilversum: Verloren, pp. 205, ISBN 9789087046071, € 25,00.

In deze studie beschrijft Marjet Derks de geschiedenis van de Graal. De Graal is een internationale, katholieke vrouwenbeweging die in 1921 werd opgericht onder impuls van de Nijmeegse taalkundige en jezuïet Jacques van Ginneken. Volgens Van Ginneken bevond Europa zich na de Eerste Wereldoorlog in een cultuurcrisis waarop enkel het katholicisme een adequaat antwoord bood. Er was zodoende een grote noodzaak om het katholicisme te verspreiden, zowel in Nederland als daarbuiten, en in de ogen van Van Ginneken waren vrouwelijke leken het meest geschikt om dit bekeringswerk te verrichten. Met het oog op dit bekeringswerk richtte Van Ginneken in 1921 de Vrouwen van Nazareth op. Een gemeenschap van katholieke, vrouwelijke leken die na de Tweede Wereldoorlog bekend wordt als de Graal. De Graal groeit uiteindelijk uit tot een internationale vrouwenbeweging, maar in dit boek behandelt Derks vooral de ontwikkelingen binnen Nederland.